

Борис ТИНКА

ПУТІВНИК
по ОДЕСІ

Харків
«ФОЛІО»
2020

Вступ

Любий туристе, у путівнику, який ви тримаєте в руках, я намагаюся показати Одесу такою, якою вона є насправді. Хочу розповісти її історію, запропонувати економний і перевірений варіант подорожі, а головне, хочу запропонувати екскурсію містом маршрутами, що охоплюють найцікавіші та найгарніші об'єкти. Я хотів би, щоб ви полюбили це прекрасне місце, і щиро сподіваюся, що цей путівник спонукатиме вас приїхати туди й водночас змусить затужити за цим містом після повернення додому та запрагнути відвідати його ще раз.

Я буваю в Одесі часто, і кожного разу задумуюся, що мене туди тягне. Щоразу мені хочеться знову пройтися знайомими алеями, парками, пляжами, скверами, але чи лише це? Коли це почалося? Пригадую свій перший візит до Одеси 2008 року та прогулянки тінистими вулицями, що досі викликають у мене неабияку ностальгію.

Теперішню Одесу знає майже весь світ. Місто, яке кілька століть тому було невеличкою татарською твердинею, приваблює як українських, так і закордонних туристів. Приваблює своєю історією, мітами, легендами, анекдод-

тами, піснями, своєю специфікою та колоритом. Можливо, ви чули про Потьомкінські сходи, Дерибасівську вулицю або чудові, хоча й не обов'язково найчистіші одеські пляжі. Кожна вулиця в цьому місті, кожен пам'ятник, кожен будинок — окрема історія. Теплий морський вітерець вітає туристів на кожному розі, навіть якщо це лише витвір людської уяви. Одеса стала найбільш харизматичним і колоритним місцем на узбережжі Чорного моря, а також потужним торговим портом, а згодом — і морською базою українського флоту. У місті, яке стало легендою, панує унікальна атмосфера, що надихала багатьох письменників, поетів, музикантів і художників. Життя в цьому місті вчить бути собою, усміхатися, бачити красу всюди та насолоджуватися кожною миттю. Одеса завжди залишатиметься загадкою, яку ви хотіли б розгадувати нескінченно довго, і місцем, в якому варто побувати хоча б раз у житті. Одеса — це насамперед люди, чудові, добрі, з неймовірним і специфічним почуттям гумору. Це водії маршруток, бабусі на Привозі, гондлярі на Старокінному ринку.

Зі самого початку тут дозволяли більше, ніж іншим, тому міс-

то приваблювало як великі таланти, так і злочинців та авантюристів. Геополітичне розташування надало Одесі унікального образу, але водночас стало причиною багатьох підйомів і падінь. Війни, хвороби, внутрішня боротьба за владу, а також єврейські погроми стали надзвичайно важким досвідом для цього чорноморського порту. Про це необхідно пам'ятати, коли відвідуєш околиці гори Чумка, прогулюєшся Приморським бульваром або споглядаєш на морський вокзал із пам'ятником, що присвячений дружинам моряків.

Варто також пам'ятати, що Одеса — це не лише історичний центр міста, що вражає своєю красою, але й бідні дільниці Молдаванки, Слобідки та Пересипу. Тутешні пляжі влітку заповнені туристами, як і базари, яких ніяк не оминати, закутки, насичені мистецтвом, оперою, музеями та театрами.

Перлина на морі, південна Пальміра, південна столиця, маленький Париж — лише кілька назв цього унікального міста. Суміш моря, сонця, чистого повітря, а також гарного гумору відчуватиметься на кожному кроці, що робить Одесу особливим та унікальним місцем.

Історія Одеси

Обширну територію, на якій заснували Одесу, заселяли стародавні греки, котрі замешкали в невеликих селищах уздовж берегової лінії Чорного моря ще на початку VI ст. Грецька колонія впродовж століть не раз переходила під панування то прикордонних царств, то кочових племен. У XIII ст. настав період так званої Золотої Орди й землі північного Чорноморського узбережжя заволоділи татари. На початку XV ст. терени майбутньої Одеси потрапили під контроль Великого Князівства Литовського. У пізніші роки тут з'явилось поселення під назвою Хаджибей, а всю територію захопили турки-османи.

Поселення почало набувати все більшого стратегічного значення. Захопивши чужі землі, Кримське ханство вирішило закріпитися на них, будуючи, зокрема, оборонні фортеці в Очаківі й Акермані. 1765 року турки, котрі заселяли селище Хаджибей, збудували невелику кам'яну фортецю, яку назвали Ені-Дунія, що в перекладі з турецької означало Новий Світ. Однак частіше її все ж називали фортецею Хаджибей — від назви поселення, розташованого неподалік. Воно розмістилося на території теперішнього Приморського бульвару між Потьомкінськими сходами та палацом Воронцова. Твердиня була оточена високим муром із вежами. На початку XVII ст. поселення Хаджибей стало дуже важ-

ливим стратегічним пунктом на північному узбережжі Чорного моря, позаяк звідси вивозили різні товари та рабів із України морем до Туреччини. Відтак Чорне море стало спокусою для Росії, нової імперської держави.

Цар Петро I здобув доступ до Балтійського моря для Росії в численних війнах, але всі добре розуміли, що для розвитку торгівлі та безпеки кордонів на півдні Російської імперії потрібен доступ до Чорного моря. Переваги від отримання доступу до Чорноморського узбережжя, на думку тогочасних фахівців, мали бути величезними як в економічному та політичному, так і військовому плані. Перевагу надавали переважно порти, в яких вода не замерза-

Цар Петро I

Цариця Катерина II

ла більшу частину зими, і, що ще важливіше, з'являвся прямий доступ до Середземномор'я. Завдяки сучасній стратегії та спритній дипломатії в той час, османські турки та кримські татари почали загрожувати Катерині II, тодішній цариці. На її повеління розпочалося будівництво військових і торгових кораблів.

1783 року Росія приєднала до себе Крим. За кілька років, 1787-го, Туреччина зажадала повернення півострова, на що, певна річ, Катерина II не погодилася. Тож вибухнула чергова російсько-турецька війна. У 1787–1791 рр. російська армія під командуванням генерала Суворова захопила такі важливі об'єкти як Очаків, Кишинів,

Взяття фортеці Хаджибей. Художник Петро Пархет

Фортеця Хаджибей

Бендери й Акерман. Турки зміцнили фортецю Хаджибей, збудувавши цитадель, оточену кам'яною стіною. Але її захопили російські загони князя Потьомкіна. Одним із них командував Осип Михайлович де Рібас, котрий відіграв провідну роль у заснуванні Одеси. Варто згадати, що в штурмі брало участь і військо Чорноморського козацтва. Війна закінчилася підписанням мирного договору, у результаті якого Хаджибей опинився в складі Російської імперії. Почав-

ся період колонізації населення для освоєння завойованих територій. Спершу планували збудувати нову фортецю на місці Хаджибея і використовувати її як військову базу для Чорноморського флоту. План створення портового міста на Чорному морі Катерині II представив Осип де Рібас. Він мав намір збудувати потужний військово-комерційний порт на півдні Російської імперії, який у майбутньому мав би стати демонстрацією потуги Росії на її південній околиці. Ідея Катерині II сподобалася. 27 травня 1794 року вона підписала указ, яким повелівала перетворити поселення Хаджибей у портове місто, призначивши при цьому де Рібаса головним керівником проекту. Указ Катерини II надавав майбутньому місту безпрецедентні привілеї, у т. ч. звільнення від сплати податків, надання матеріальної допомоги новим мешканцям для облаштування, будівництва церкви. Завдяки цьому указу місто ставало одним із найзаможніших у царській Росії і розвивалося найінтенсивніше з усіх інших.

Як розташування, так і прихильність влади імперії збільшили шанси міста, що розвивалося, на швидкий розквіт. На будівництво порту виділили величезні, як на той час, кошти. Місто було фінансово забезпеченим, однак виникла потреба у припливі людей. Своєю політикою Катерина II закликала іноземців оселитися в новоствореній Новоросії. Вони отримували багато привілеїв, саме тому німці, французи, італійці, болгари та греки почали стікатися до міста, що будувалося. Проект розбудови міста цариця замовила голландському військовому інженеру Франсуа Сент-де-Волланту. 2 вересня 1794-го заклали перші фундаменти для будівництва порту, і цей день вважається датою заснування Одеси. Того ж дня були закладені перші фундаменти й для будівництва двох православних церков.

Одеса завдячує своєю назвою Катерині II. Існує легенда, що під час одного з балів у присутності цариці затіяли балачки про будівництво нового чорноморського порту на місці фортеці Хаджибей, нещодавно завойованої російським військом. Знаючи царську

Осип де Рібас

прихильність до античних назв, Хаджибей запропонували назвати Одесосом — за назвою давньогрецької колонії, розташованій на північно-західному узбережжі Чорного моря. Цариця не погодилася на запропоновану назву, позаяк вирішила, що в південній частині Російської імперії вже й так забагато місць із чоловічими іменами. Так Хаджибей став Одесою, а її першим адміністратором — неаполітанець Хосе Паскуаль Домінго де Рібас і Бойонс, котрий служив у російській армії і був відомий у Росії як Осип Михайлович де Рібас.

Осип Михайлович де Рібас народився в Неаполі. Його сім'я переїхала до Італії з Барселони. Мати Осипа була за походженням ірландкою. Де Рібас розпочав свою військову службу 1765 року.

1769-го він познайомився з графом Олексієм Орловим, фаворитом російської цариці Катерини II. Осип де Рібас завоював симпатію графа, і той запросив його на військову службу до Російської імперії. Де Рібас приїхав до Росії 1772 року й спершу служив добровольцем на Чорноморському флоті. 1774-го його перевели до Петербурга, де діяч отримав ранг полковника. На нього звернув увагу князь Потьомкін, котрий на той час був у Російській імперії другою людиною після цариці Катерини II. 1787 року розпочалася чергова російсько-турецька війна. Де Рібаса призначили командувачем флотилії. Під час війни він відзначився великою відвагою, а під його командуванням вдалося захопити і турецьку фортецю Очаків. У полководця з'явилася ідея збудувати новий порт і місто на місці поселення Хаджибей. Завдяки великій довірі цариці Катерини II він зумів переконати її у власних ідеях. На початку 1890-х рр. діяч увійшов до комісії, метою якої було економічне використання завойованих земель.

Зручне географічне розташування Одеси дозволило впродовж кількох наступних років перетворити це невелике поселення в центр торгівлі.

Вирішивши реалізувати проєкт будівництва міста з нуля, де Рібас швидко збагнув, наскільки складний це виклик для нього. Він зрозумів, що командування військом відрізняється від управління таким проєктом. Катерина II всіляко підтримувала улюбленця, дивлячись на певні речі крізь пальці. Незважаючи на щирий ентузіазм перших поселенців, справи міста йшли не надто добре. Багато зі запланованого не вдавалося втілити вчасно, а гроші витрачали жадливіми темпами. Під час будівництва міста де Рібас вважався не командувачем місцевої військової залоги, а начальником будівництва. Бажання швидко досягти своєї мети почало його переростати.

Після смерті Катерини II влада в імперії дісталася Павлу I, котрий виявився запеклим супротивником подальшої розбудови міста. Йому не сподобалися ідеї будівництва нового порту, і він одразу ж звернув увагу на пов'язані з цим питання. Імператора захопила одержимість знищити все, що його мати намагалася будувати з такими великими труднощами. 1797 року він наказав де Рібасу відзвітувати про всі витрачені до того часу кошти. Після фінансової ревізії Павло I видав указ про зупинку розбудови. Він усунув від прийняття будь-яких рішень осіб, котрі займали офіційні посади, призначені Катериною II. Багато вже розпочатих проєктів довелося згорнути. Аудит засвідчив, що гроші витрачали без жодної документації. Роботи з розширення Одеси застигли на місці.

Не маючи іншого вибору, вирішили просити в імператора надати позики та скасувати указ про зупинку розбудови міста.

Відповідальні особи висунули звинувачення в існуванні нерозуміння відсутності торгового порту й разом із проханням продовжувати фінансування відправили до Петербурга у візку, запряженому кіннями, три тисячі свіжих помаранчів. Апельсини мали виконати певну маркетингову роль і підкреслити роль порту, а їхній чудовий смак і свіжість мали переконати царя у важливості цього портового міста для всієї Російської імперії. Подарунок у вигляді помаранчів мав стати делікатним припущенням того, що відсутність порту на північному узбережжі Чорного моря стане на заваді надходженню аналогічних товарів до імперії. Ідея вручити апельсини цареві досягла жаданого ефекту. Павло I зрозумів важливість торгового порту в Одесі. На початку 1800-х він скасував свій попередній указ і водночас надав місту додаткові позики та податкові пільги.

З перспективи часу ця історія видається доволі абсурдною, але саме тоді розпочалася швидка розбудова міста та порту, і про ці події нагадує пам'ятник Помаранчеві, встановлений 2004 року в центрі міста, який багато мешканців Одеси називає пам'ятником хабара. Досі кажуть, що Рим врятували гуси, а Одесу — апельсини...

Неймовірним імпульсом для подальшого розвитку міста став період правління дюка де Рішельє. У той час Одеса увійшла до Новоросійського генерального губернаторства, 1803-го ставши його столицею. В Одесі ніколи не було й ніколи не буде більш шанованої людини, ніж згаданий дюк де Рішельє. Саме завдяки ньому Одеса отримала такі назви, як Південна Пальміра, перлина на морі та південна столиця.

Арман Еммануель Софі Септеманьє де Вільєро дю Плессі дюк де Рішельє народився 25 вересня

Дюк де Рішельє

1766 року у Франції, в одній із найвідоміших і найшановніших європейських родин. Він здобув блискучу освіту, розмовляв багатьма мовами, зокрема німецькою, англійською, італійською та російською. Діах вступив на військову службу в Росії, на якій завоював велику повагу та надбав дуже хорошу репутацію. Його дуже часто допускали до кола радників Катерини II, чоловік та-

кож заприятелював із майбутнім спадкоємцем престолу Олександром I. Після того, як той вступив на престол, Рішельє спершу призначили очільником Одеси, а 1805-го — і генерал-губернатором Новоросії.

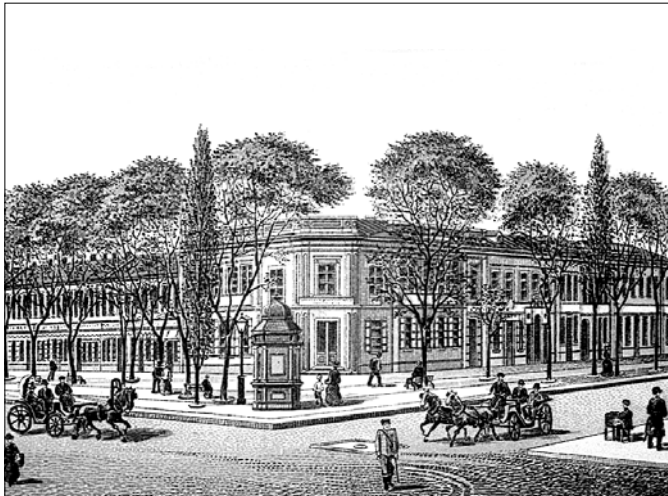
Рішельє відкрив місто Європі та світу. Коли він прибув до Одеси, міста як такого практично ще не існувало. Кількість жителів зростала з кожним роком, але більшість була переселенцями, котрі шукали пригод і легкої наживи. Будучи талановитим адміністратором, Рішельє брав активну участь у процесі розбудови. Він використовував необмежені повноваження, прихильність царя, а також значні фінансові ресурси для створення інфраструктури міста як важливої торгової точки між Східною та Західною Європою. Він організував експорт пшениці, запровадив пільги для іноземних підприємців, звільнив багато галузей промисловості від високих податків, знизив тарифи та запропонував запровадити статус порто-франко, тобто вільного порту. За час його керування містом вдалося збудувати багато вулиць, садів, собор, католицьку церкву, си-

нагогу, лікарню, театр, військові касарні, ринок, мережу водогонів, лицей, гімназію, бібліотеку та друкарню. За особисті кошти Рішельє придбав насіння акації та роздав його мешканцям, попросивши посадити дерева та доглядати за ними. Вони ростуть в Одесі і досі.

Портове місто, що розвивається, було відкритим для гостей, котрі приїжджали до нього. На жаль, це також створило й умови, що посприяли розвитку небезпечних недуг. У 1812–1813 роках місто охопила епідемія чуми. Рішельє прийняв рішення, які в цей важкий для міста час дозволили взяти епідемію під контроль. Кораблі, що прибували до порту, ретельно перевіряли й обробляли хімічними засобами. Церкви, суди та театр зачинили. Знаючи, що гроші можуть бути джерелом перенесення мікробів, їх промивали оцтом. Місто поділили на сектори. Тіла померлих звозили до величезної могили за містом і засипали. Одеса опинилася в повній ізоляції, торговий порт довелося закрити. Мешканцям заборонили покидати свої домівки. Галасливе місто на якийсь час припинило.

1814 року Рішельє отримав пропозицію зайняти посаду прем'єр-міністра Франції, тому відмовився від подальшого управління містом і назавжди покинув як Одесу, так Російську імперію. Юрби місцевих жителів прощалися з ним.

1817-го імператор Олександр I підписав указ про створення в Одесі вільного порту, так званого порто-франко. Внаслідок цього розпорядження Одеський порт опинився поза митним кордоном, а товари не підлягали митному контролю та ввозилися без акцизів. Цей указ, як виявилось згодом, став іще одним неймовірно важливим імпульсом для економічного розвитку міста, завдяки якому Одеса стала четвертим міс-

Рішельєвський лицей

Граф Олександр-Луї Андро де Ланжерон

том Російської імперії за чисельністю населення, поступаючись лише Санкт-Петербургу, Москві та Варшаві. Рішельє був першим прихильником створення безмитної зони для порту, після нього й граф Олександр-Луї Андро де Ланжерон, котрий 1816 року прийняв посаду головного адміністратора міста.

Завдяки порто-франко місто почало завозити більше товарів, а порт — розвиватися блискучими темпами.

У період управління містом Ланжероном з'явилася перша міська газета та заклали ботанічний сад.

7 травня 1823-го посаду генерал-губернатора Новоросії зайняв граф Михайло Семенович Воронцов. У російській армії було важко знайти полководця з таким високим ступенем освіти. Він завдячував їй своєму батькові, Семенові Романовичу Воронцову, котрий чудово знав, що недостатня освіченість або її відсутність негативно впливає на розвиток будь-якої країни. Здобувши освіту в Англії та закінчивши Кембриджський університет, Михай-

ло поїхав до Росії для відбудовання військової служби на Кавказі, де відзначився сміливістю, завдяки чому почав дуже швидко підійматися кар'єрними сходами. Михайло Воронцов розмовляв кількома мовами, зокрема англійською, французькою, давньогрецькою та латиною. У травні 1819 року він одружився з полькою, Єлизаветою Браницькою. За кілька років після цього шлюбу імператор Олександр I попросив його допомоги в організації влади в Бессарабії, яка була приєднана до Росії 1812-го. Навесні 1823 року Воронцова призначили генерал-губернатором Новоросії і він із роди-

ною виїхав до Одеси, що стало новим етапом у житті цього діяча.

На посаді генерал-губернатора Новоросії Воронцов суттєво сприяв розвитку міста. Він перетворив Одесу на велике торгове місто на півдні Росії та розширив статус порто-франко. Він завершив будівництво Миколаївського бульвару, який лише в пізніші роки отримав назву Приморського, а його спорудження розпочалося ще за часів графа де Ланжерона. За короткий час в одному кінці бульвару збудували чудовий палац, а 1841-го — і знамениті сходи. Граф Воронцов турбувався про розвиток та утримання

Площа «Пале-Рояль». Літографія XIX ст.

Граф Михайло Воронцов

муниципального водопостачання та закладання парків. Завдяки його зусиллям відкрили міську бібліотеку. Також відкрили багато готелів і ресторанів. Із порту у свій перший рейс вирушив пасажирський лайнер, водночас у майбутньому планувалося подальше сполучення з найбільшими чорноморськими портами. З розвитком освіти Одеса стала культурним і науковим центром імперії.

У березні 1845 року Воронцов покинув Одесу й вирушив на Кавказ. Темпи розвитку міста сповільнилися через Кримську війну, що розпочалася 1853-го. Одеса опинилася в зоні бойових дій, її обстрілювали

Преображенський собор. Вигляд з вул. Грецької.
Рисунок Попандопуло, літографія Браун. 1843—1844

англійські та французькі кораблі, часто відбувалися спроби висадити десант. Один із кораблів, залишених англо-французькою армією 30 квітня 1854 року, сів на мілину, і його обстріляли з одеських гармат. Його команда здалася, а одна з гармат і досі стоїть на початку Приморського бульвару біля будівлі міської ради.

Граф Строганов

Граф Воронцов помер 6 листопада 1856-го. Прах подружжя Воронцових спершу поховали в Преображенському соборі на Соборній площі, але після того, як його зруйнувала радянська влада, зусиллями одеситів їх перепоховали на одному з міських кладовищ.

Посаду очільника міста в роки Кримської війни займав російський граф Олександр Григорович Строганов. Він народився 31 грудня 1795 року в Санкт-Петербурзі. Військову службу розпочав в артилерії. Брав участь й у наполеонівських війнах. Після повернення до Росії став ад'ютантом Волконського. 1839-го його призначили міністром внутрішніх справ Російської імперії. 1856 року чиновник став генерал-губернатором Новоросії та Бессарабії. Завдяки його зусиллям в Одесі заснували перший університет. За часів його правління в порту скасували статус портофранко. Зайнявши посаду очільника Одеси, граф Строганов був змушений зіткнутися з наростаючою панікою, що охопила мешканців через блокаду міста та

порту англійсько-французькими кораблями. Він організував евакуацію та видав накази, спрямовані на запобігання будь-яких провокаційних дій з боку російської армії. Після відведення ворожих кораблів чиновник міг уже спокійно подбати про організацію міської влади в Одесі. Його дії призвели до початку будівництва першої залізничної колії та сполучили Одесу з її передмістями. Граф запровадив багато реформ, наслідки яких відчуваються і сьогодні. Він пішов із посади в серпні 1862 року. Помер 2 серпня 1892-го.

Строганов був заможною людиною і не раз влаштовував так звані відкриті обіди. Усі охочі могли взяти в них участь. Спеціаль-

Павло Євстафіївич Коцебу

но з цієї нагоди його шеф-кухар готував особливу страву з поляд-виці та грибів, покращених невеликими шматочками в гірчишно-вершковому соусі. За таких обставин з'явилася страва, тепер відома як бєфстроганов.

12 квітня 1862 року посаду генерал-губернатора Новоросії та Бессарабії зайняв російський генерал, учасник Кримської війни,

Григорій Маразлі

Павло Євстафієвич Коцебу. Водночас він став головнокомандувачем Одеського військового округу. За часів його правління в місті в Одесі з'явилося залізничне сполучення з Києвом та Харковом.

У 1867–1878 рр. керівництво перейшло до Миколи Олександровича Новосельського. Як і його попередники, він зробив для міста багато корисного. Передусім вирішив проблему водопостачання. Життя одеситів стало комфортнішим. За часи, коли містом керував Новосельський, зросла кількість поліцейного складу та медичного персоналу, багато вулиць отримало освітлення.

Панорама Одеси з моря. Фотографія початку XX століття

1878 року головним адміністратором міста став Григорій Маразлі. Посаду він обіймав до 1895-го. Ці роки присвятив служінню місту та його мешканцям. Його зусиллями в Одесі відкрили муніципальну публічну бібліотеку, притулок для людей похилого віку та безхатченків, а також їдальню для бездомних дітей. У місті з'явилися перші трамваї — конка, встановили каналізаційні та водогінні системи, заклали першу бактеріологічну станцію в Російській імперії. Розбили величезний Олександрівський парк, який тепер перейменували в парк ім. Тараса Шевченка, збудували психіатричну клініку, будинок оперного театру, відкрили пам'ятник Пушкіну. Маразлі помер в Одесі 1 травня 1907 року, і його поховали в грецькій церкві Св. Трійці.

Незважаючи на відносно молодий вік, Одеса зазнавала підйомів і падінь. З перших років свого створення вона показала, що її двері відчинені для всіх. Практично зі самого початку Одеса була міжнародним містом, значну частину населення становили євреї. Згідно з офіційними документами, 1796-го в Одесі проживало близько 2,5 тис. жителів, із них 246 — єврейської національності. А на початку XX ст. євреї становили вже понад 30 % населення Одеси.

Єврейські погроми відбувалися в Одесі багато разів. Безпосередньою іскрою, від якої спалахнув один із них, стало вбивство царя Олександра II Романова. Частина преси та громадської думки звинуватила в цьому злочині єврейську громаду. Були й інші причини для погромів. У великих містах з'явилося багато безробітних. Для багатьох людей євреї були роботодавцями, кредиторами або постачальниками товарів першої необхідності, отже, економічними конкурентами. Перший єврейський погром в Одесі стався 1821 року, наступні — 1871-го та 1881 року. Найгірше, на жаль, мало ще відбутися, і це сталося в жовтні 1905-го. На той час євреям належала величезна кількість крамниць і підприємств. Усі приміщення, що належали їм, спалили та сплюндрували розлючені жителі. Серед організаторів погромів були й чиновники та представники місцевої влади. Під час погрому вбили понад 400 євреїв. Понад 5 тис. осіб отримало серйозні поранення, а ще більше стало безхатченками. Варто зазначити, що якби не спеціально організовані підрозділи самооборони, жертв було б іще більше. Після тих трагічних подій близько 50 тис. євреїв були змушені емігрувати з Одеси. Відтоді Одеса перестала бути дружнім місцем для єврейського населення.

Наприкінці XIX ст. Одеса стала притулком для учасників багатьох зарубіжних революційних організацій, котрі тісно співпрацювали з місцевими революціонерами. На початку XX ст. до революційного руху приєдналися робітники та студенти. Революція 1905 року закінчила період спокою та легковажності в Одесі.

1918-го владу в місті взяли більшовики, а за ними — австрійсько-німецькі війська. Після їхнього виходу з Одеси місто

розділили на три частини, якими керували три різні влади. Це був дуже важкий період для Росії. Влада імперії виявилася безсилою, і невдоволення її правлінням зростало з кожним днем. Влада в місті змінювалася кілька разів аж до лютого 1920 року, коли владу в місті захопили більшовики.

Велика війна прийшла в Радянський Союз 22 червня 1941-го.

5 серпня 1941 року розпочалася героїчна оборона Одеси під час Другої світової війни. Захист міста став прикладом колективної співпраці його захисників. Одеса ста-

ла першим містом СРСР, яке вчинило такий потужний опір, що ворог зазнав значних втрат як у людях, так і в бойовій техніці. Увечері 16 жовтня 1941-го в місто увійшли перші підрозділи румунської армії і почалися довгі місяці окупації. Одесу звільнили 10 квітня 1944 року. Близько 30 тис. осіб отримало спеціальні нагороди за оборону Одеси (започатковану 22 грудня 1942-го). Одеса стала одним із перших чотирьох міст-героїв. Сталінград, Ленінград і Севастополь також отримали це почесне звання.

Після війни в місті відкрили багато нових фабрик і заводів. Одеський порт став найважливішим портом на узбережжі Чорного моря. Однак радянська влада взяла Одесу під особливий нагляд і місто втратило свій колишній колорит.

Після розпаду Радянського Союзу 1991 року місто залишилося в складі України. Воно прокинулося від летаргічного сну й згадало про свою унікальність. Вулиці знову повернулися до своїх давніх історичних назв. Зараз Одеса приваблює своїм унікальним обличчям туристів з усього світу.

Прогулянка від залізничного вокзалу до центру старої Одеси

Я впевнений, що **одеський вокзал** вас вразить. Як із боку залізничної колії, так і з боку міста, він справляє дивовижне враження. Мрія графа Воронцова запустити залізницю в Одесі не була реалізована за його життя. Лише 1863 року в Санкт-Петербурзі прийняли рішення про будівництво залізничного сполучення між цими двома важливими містами.

Будівля вокзалу в Одесі була споруджена в 1879–1883 рр. Характерною особливістю одеського вокзалу є те, що залізниця закінчується саме там. Більшість вокзалів світу приймає потяги, з яких пасажери висаджуються та сідають, а потяг продовжує свій маршрут. В Одесі ж потяг потра-

пляє у глухий кут, але, як кажуть місцеві жителі, діставшись до Одеси, немає сенсу продовжувати мандрівку. А що? Я цілком погоджуюся з ними. Вокзал будували за проектом російського архітектора Віктора Шретьєра. Під час Другої світової війни будівлю зруйнували. Будівництво нового вокзалу тривало з листопада 1950-го по липень 1952 року. Урочисте відкриття відбулося 12 липня. Над головним входом викарбували три дати: 1905-й — на згадку про першу революцію, 1917-й — на згадку про Жовтневу революцію та 1944-й — у знак вшанування дати звільнення Одеси від румунської окупації. На горі будівлі розташована скульптурна група, у центрі якої — скульптура

жінки з голубом миру в руках, що має символізувати героїзм одеситів у часи Другої світової війни. На Одеському залізничному вокзалі є практично все необхідне для пасажирів — від поштового відділення до перукарні, аптеки, камери зберігання, кіосків з їжею та сувенірами, ресторанів і кафе.

Зал залізничного вокзалу

Сквер, що розмістився в межах величезної площі поруч із вокзалом, назвали **сквером Пушкіна**, з нього відкривається чудовий краєвид на Пушкінську вулицю, що веде прямо до центру Одеси. Зверніть увагу на рух на цій площі. Спершу здається, що там панує величезний хаос, але після тривалого спостереження з'ясовується, що все дуже ефективно та безпроблемно.

Безпосередньо перед вокзалом зупиняються маршрутки, якими можна дістатися до найбільшого в цій частині Європи ринку під назвою «Сьомий кілометр». Вартість проїзду — 10 грн. На стовпі автобусної зупинки висить невеличкий гучномовець,

Залізничний вокзал в Одесі

Сквер Пушкіна

з якого жіночий голос закликає скористатися послугами перевізника. Не забудьте зайняти місце позаду, якщо не хочете стати жертвою водія і збирати плату з усіх пасажирів.

Базар «Сьомий кілометр» відкрили 1989 року з ініціативи людей, котрі, повертаючись із поїздок за кордон, намагалися продати там свій придбаний товар. Торгівля товарами, привезеними з-за кордону, була незаконною, але тогочасна влада часто заплющувала на це очі. Одеса як порто-франко завжди виділялася на тлі інших міст Радянського Союзу. Тут проживали тисячі моряків, котрі приво-

Черга на маршрутку до «Сьомого кілометра»

зили з рейсів все — від жувальних гумок, джинсів, спідньої білизни та магнітофонних касет до презервативів, акумуляторів і глянцеvih журналів. Товари, привезені ними, користувалися величезним попитом, їх хапали миттєво. У крамницях бракувало багатьох товарів, здебільшого взуття й одягу, а ті, що були в продажі, відрізнялися жахливою якістю. Більшість жителів Одеси тепер знає «Сьомий кілометр» як місце, де можна купити дешевий одяг, взуття й інші предмети повсякденного вжитку. Звісно, у більшості випадків гендлярі пропонують на продаж підроблені товари. Цей базар вважається найбільшим

Базар «Сьомий кілометр»

такого типу в Європі. Він розташований за 7 км від центру Одеси. Близько 60 тис. людей працює там, і щодня ринок відвідують від 100 тис. до 350 тис. покупців не лише з України, а й із Молдови, Білорусії та Росії. На «Сьомому кілометрі» трудяться громадяни тридцятьох національностей. Уявіть, що лише в адміністрації базару працює близько 1,5 тис. людей, 400 з яких — прибиральники.

Поруч із вокзалом є величезна площа, викладена бруківкою. Щоб потрапити туди, доведеться перейти вулицю, що розташована безпосередньо біля будівлі вокзалу, через підземний перехід. Скористайтеся можливістю придбати SIM-карту для свого телефону, поставши на пропозицію мобільного пункту продажу. Коли я побачив ятку, про яку згадував мить тому, то не міг повірити, що можу поповнити свій рахунок під парасолькою. І все ж це можна зробити. Швидко й дешево. Рухаємося далі в бік Куликового поля.

Куликове поле в Одесі заклали ще на самому початку XIX ст. Спершу земля належала родині поміщиків Куликових. Це поле — своєрідний квадрат площею близько 10 га між Середньофонтанською, Пирогова, Канатною вулицями й Італійським бульваром.

Тепер Куликове поле — одна з найбільших історичних площ Одеси. На ньому відбувалися різні види військової муштри та маневрів. На межі XIX і XX ст. Куликове поле використовували для поховання тіл в'язнів, котрі загинули під час страт у сусідній бучегарні. 1918 року площа стала свідком революції. Більшість революціонерів, котрі віддали своє життя під час тих подій, була по-

Куликове поле

хована в одній могилі з боку Канатної вулиці.

На початку ХХ ст. площу все частіше використовували для розваг. Тут виступав цирк, святкували Новий рік, Різдво та Великдень. Після Другої світової війни Куликове поле прикрасили клумби й на ньому посадили дерева. 1958-го на площі збудували монументальну споруду, яка зараз належить профспілкам. 1967 року в самому центрі площі відкрили пам'ятник Леніну, а назву змінили на площу Жовтневої революції. 1990-го міська влада вирішила відродити багатівкову традицію і використати Куликове поле як місце проведення фестивалів, дитячих свят, турнірів, дискотек, виступів популярних артистів. 2006 року пам'ятник Леніну демонтували. Куликове поле стало географічним центром міста. Поширюються чутки, що під самою площею планують збудувати торгово-ярмарковий і розважальний центр, але я не бачив жодних робіт, що відбувалися б у цьому напрямку.

Стоячи на Куликовому полі, неможливо не помітити велику церкву зі золотими купола-

Продаж уживаних книжок біля Куликового поля

ми, розташовану **під № 66 на Пантелеймонівській вулиці**. Це один із найгарніших одеських православних храмів, **монастир Св. Пантелеймона**. Церкву освятили 10 квітня 1896 року. 1923-го радянська влада наказала його замкнути. Вірні знову скористалися церквою під час Другої світової війни 15 червня 1943 року. 1961-го храм ще раз зачинили, щоб дозволити відправи аж 1990 року.

Так ми потрапили на одну з найкрасивіших вулиць міста. **Пушкінська вулиця** з'явилася на мапі Одеси 1827-го й спершу називалася Італійською. Пушкінською вулиця стала лише 20 червня 1880 року. У 1823–1824 рр.

видатний російський поет Олександр Пушкін проживав в одній із кам'яниць на ній. Пушкінська вулиця простягається від площі біля міської ради до площі поруч із залізничним двірцем. Вона створює своєрідне сполучення між морським і залізничним вокзалами. Її довжина — близько 2 км. Під час прогулянки вулицею Пушкіна складається враження, що ми опинилися в тінистому тунелі, завдяки великій кількості дерев, висаджених обабіч вулиці. Вона цілком забрукована. Ми розпочнемо нашу прогулянку з кінця вулиці. Її адміністративний початок розташований на перехресті з Ланжеронівською вулицею. Варто згадати важливий факт, що нумерація всіх вулиць у центрі Одеси починається від моря. Це дуже полегшує орієнтування в місті.

Під **№ 79 на Пушкінській вулиці** розмістився напрочуд гарний **монастир Св. Іллі**, який заснували 1884 року з метою координації паломництва з Росії до святої гори Афон у Греції, організації, розміщення та перевезення.

Монастир Св. Пантелеймона

Монастир Св. Іллі

паломників. Монастир освятили 1896 року. Його збудували з цегли, що є рідкістю для Одеси. Цеглу доправляли з Феодосії і навіть із Константинополя.

З протилежного боку вулиці, під № 72, розташований **центральный універмаг**, який збудували 1959 року. На його місці раніше розміщувалася фабрика

ка цигарок братів Попових. Під час війни її розбомбили.

Одним із найвідоміших продуктів фабрики Попових були популярні цигарки «Сальве». Радянський Союз доклався до світового виробництву тютюну. Цигарки «Сальве» стали невід'ємною частиною цього священного ритуалу. Їх вирізняло те, що вони мали фільтр.

Ми дійшли до **перехрестя Великої Арнаутської та Пушкінської вулиць**. Тут варто зупинитися і згадати про знамениті **одеські катакомби**, які опинилися практично в нас під ногами. Вони нерозривно пов'язані з історією міста.

Вперше слово катакомби застосували римляни для визначення місця на Via Appia де розробляли скелю вулканічного походження, яку використовували для спорудження укріплень. Назва «катакомби» означає підземне кладовище у вигляді системи коридорів, що зазвичай

проходять на кількох поверхах, видовбаних дуже глибоко в землі.

Одеські катакомби — це мережа підземних коридорів і тунелів. Вони мають загальну довжину близько 2,5 тис. км. Для порівняння, паризькі катакомби мають довжину близько 300 км, а римські — близько 500. Підземні лабіринти утворилися в результаті видобутку вапна, яке використовували для спорудження житлових будинків в Одесі. У міру розвитку міста видобуток необхідного будівельного матеріалу проводили не лише в прибережній зоні, але й поблизу теперішнього центру.

Катакомби

Видобуток спершу відбувався дуже хаотично й без будь-якого конкретного плану.

Катакомби дуже часто використовували контрабандисти та пересічні бандити, а також молодь, яка в 1920-х таємно від влади читала в підземних лабіринтах вірші Пушкіна. Варто знати, що на підвір'ях багатьох одеських житлових будинків і досі є колодязі, які можуть вивести вас до катакомб. Злочинці тримали в катакомбах нагробоване й почувалися в них напрочуд безпечно. На відміну від правоохоронців, вони чудово знали всі лабіринти коридорів. Катакомби також стали притул-

Центральний універмаг

Зміст

Вступ	3
Історія Одеси	5
Прогулянка від залізничного вокзалу до центру старої Одеси	13
Прогулянка вулицею Дерибасівською	39
Прогулянка з площі Соборної до парку імені Тараса Шевченка	46
Прогулянка від залізничного вокзалу до Дюківського парку	64
Прогулянка з Молдаванки до бульвару Жванецького	78
Прогулянка Французьким бульваром	87
Прогулянка одеськими пляжами	98
Польські сліди в Одесі	104
Музеї	110
Театри	122
Корисна інформація	125